

Tötszegi Tekla

Egyetemista lányok katonáskodása az 1970-es–1980-as években Romániában

Az egyetemista lányok katonáskodásának kérdése valamikori szenvedő alanyként, „aktív résztvevőként”, illetve baráti társaságban elhangzó, világhálós fórumokon¹ megfogalmazott, önéletrajzi jellegű írásokban² is megjelenő narratívumokat hallgató/olvasó, értelmezni vágyó kutatóként régóta foglalkoztat. A Kriza János Néprajzi Társaság „katonaság” témakörben szervezett konferenciája adott végső impulzust a 2007–2008 folyamán végzett kutatásra. A rendelkezésemre álló források (törvények, rendelkezések, katonai újságok, a kiképzés során használt füzetek, nyomtatásban vagy világhálón megjelent vallomások) mellett 12 olyan nővel készítettem interjút, akik az 1970-es évek végén, illetve az 1980-as években az egyetemi tanulmányaik során katonai kiképzést kaptak. Az adatközlők közül ötön román, heten magyar nemzetiségűek. Mindannyian kolozsvári egyetemen tanultak,³ haton bölcsészkaron, egy személy történelem–filozófia, egy kémia–fizika szakot végzett, négyen geológia, illetve építészet szakon szereztek mérnöki képesítést. Mindannyian 1956–1970 között születtek.

A strukturált és félig strukturált interjúk kérdései főként arra irányultak, hogy ki hogyan élte meg a katonáskodást. Milyen emlékek tapadnak hozzá? Mennyire volt meghatározó az egyén életében? Hogyan birkózott meg az egyén az új feltételekkel, hogyan módosította az egyén viselkedési modelljét a társadalmi elvárások, az elviselhetőség, vagy akár a túlélés érdekében?

¹ Lásd például http://forum.desprecopii.com/forum/topic.asp?TOPIC_ID=109420&which_page=5, <http://www.cafeneaua.com/nodes/show/5950/amintiri-din-epoca-de-aur/2>, <http://www.hanuancutei.com/forum/content/Invatamant/7551/Orientarea-In-Carier>

² Lásd például a Gheo, Radu Pavel – Lungu, Dan által szerkesztett *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism* című kötet írásai (Cordoș 2008, Ocneanu-Thiéry 2008, Popescu 2008, Ruști 2008).

³ A fentiekben jelzett forrásokban olvasható vallomások nagyobb területet fednek le, Kolozsvár mellett más egyetemi központok (pl. Bukarest, Jászvásár) volt egyetemistáit is megszólaltatják.

A kutatást nem tekintem lezártnak. Az első eredményeket közlétező jelen tanulmányban a vizsgált jelenség történelmi-társadalmi-jogi kontextusát vázolom, illetve a katonáskodáshoz kapcsolódó narratívumok legfontosabb motívumait próbálom kiemelni.

Míg a szocializmust a férfakkal vállvetve építő, békeharcos nő szimbóluma, ideálja már az 1940-es években állandósult a hazai kommunista propagandában, az egész nép összefogása, s implicite a nők szerepvállalása a honvédelemben mindössze az 1960-as évek végétől lesz a hivatalos politikai irányvonallal összhangban része ennek a diskurzusnak.

A kérdésünket is érintő irányvonalbeli módosulás két konkrét eseménnyel hozható kapcsolatba. Ezek közül az egyik Csehszlovákia 1968-as lerohanása a Varsói Szerződés államainak seregei által. Az inváziót követő időszak propagandájának diskurzusában a szocializmus eredményeit fenyegető reakciós erők, az imperialista veszély már a korábbiakban is hangsúlyos motívuma mellett nagyobb nyomatékot kap az ország függetlenségének, szuverenitásának a védelme, az orosz veszélyre való hivatkozás. A varsói szerződéshez tartozó államok seregeinek prágai bevonulását (amelyben a tagállamok közül csak Románia nem vett részt) követő napon Nicolae Ceaușescu nagygyűlésen ítélte el a más országok belügyeibe való beavatkozást, majd a nyilvános kritikát konkrét intézkedések is követték. Az események után alig két héttel rendeletileg⁴ szabályozták a Román Kommunista Párt paramilitarista szervezete, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség tagjait egyaránt integráló hazafias gárdák felállítását, működését. Egy bő hónappal később pedig megszületett az ifjúság, a 18 és 20 év közötti fiatalok, fiúk és lányok hazafias védelemre való felkészítésére vonatkozó törvény.⁵

A másik sokat emlegetett esemény a csúcsvezetés 1971-es kínai és észak-koreai látogatása, az ott tapasztaltak hatása, mintája.

Románia nemzetvédelmi törvényét⁶ 1972. december 28-án fogadta el a Nagy Nemzetgyűlés. Az 1973. március 31-től életbe lépő törvény általános rendelkezései a katonakötelességet alapvető állampolgári jogként, az állampolgárok – férfiak és nők – szent feladataként⁷ határozzák meg.

⁴ *Decret nr. 765 din 4 septembrie 1968 privind constituirea, organizarea și funcționarea gărzilor patriotice*

⁵ *Lege nr. 33 din 15 noiembrie 1968 privind pregătirea tineretului pentru apărarea patriei*

⁶ *Lege nr. 14 din 28 decembrie 1972 privind organizarea apărării naționale a Republicii Socialiste România*

⁷ „...apărarea patriei este datoria sfântă a fiecărui cetățean al Republicii Socialiste România”

„A román állampolgárok – férfiak és nők, nemzetiségre, vallásra és foglalkozásra való tekintet nélkül – joga és kötelessége részt venni a törvény által meghatározott valamelyik katonai képzésen, elsajátítani a harci eszközök használati módját, s folyamatosan képezni magukat, hogy bármikor képesek legyenek a szocialista haza fegyveres védelmére.”⁸ A dokumentum hangsúlyozza: „Az imperializmus, a reakciós erők agresszív, szocializmus-, fejlődés- és civilizációellenes politikája fenyegetettségében a hazánk iránti felelősség, a nép békés, alkotó munkájához szükséges feltételek megteremtése, Románia Szocialista Köztársaság függetlenségének, szuverenitásának és egységének megőrzése, életszükségletként állítják elének az ország védelmi erejének folyamatos erősítését, minden humán és anyagi erőforrás mozgósítását egy esetleges katonai agresszió visszaveréséhez. [...] jelen körülmények között, amikor egy antiimperialista védelmi háborúban a győzelem csak az egész nép általános, minden állampolgárt magába foglaló harcával vívható ki, minden állampolgárnak késznek kell lennie a harcra, hogy élete árán is megmentse a nép békés munkáját, a haza szuverenitását és integritását.”⁹

A törvény 28. cikkelye rendelkezik az egyetemi hallgatók katonai szolgálatának a tanulmányok ideje alatt való megszervezéséről.¹⁰

A rendelkezések eredményeképpen az 1973 és 1989 között nappali tagozaton tanuló lányokat első egyetemi év elején orvosi vizsgálatnak vetették alá, majd katonai nyilvántartásba vették, egyenruhával látták el. A katonai szolgálat alól felmentést különféle krónikus szervi betegségek, illetve bizo-

⁸ „Cetățenii români, bărbați și femei, fără deosebire de naționalitate, religie și ocupație, au dreptul și obligația să participe la una dintre formele de pregătire militară stabilite de lege, să-și însușească mînuirea mijloacelor de luptă și să-și perfecționeze continuu această pregătire spre a fi oricînd în măsură să lupte cu arma în mînă pentru apărarea patriei socialiste.”

⁹ „În condițiile existenței imperialismului, a forțelor reacționare, care promovează o politică agresivă, ostilă socialismului, progresului și civilizației, răspunderea față de viitorul națiunii noastre, asigurarea muncii pașnice, creatoarea a poporului, interesele păstrării neștirbite a independenței, suveranității și integrității Republicii Socialiste România, ale apărării cauzei socialismului și păcii, impun ca o necesitate vitală întărirea continuă a capacității defensive a țării, luarea tuturor măsurilor în vederea mobilizării resurselor umane și materiale pentru a putea respinge la nevoie orice agresiune armată. [...] în condițiile de azi, cînd victoria într-un război antiimperialist de apărare se poate obține numai prin lupta generală a întregului popor, toți cetățenii țării trebuie să fie gata să lupte, chiar cu prețul vieții, pentru salvagardarea muncii pașnice a poporului, suveranității și integrității patriei.”

¹⁰ Serviciul militar este obligatoriu pentru toți cetățenii români, indiferent de sex, și se îndeplinește de către aceștia în următoarele forme: [...]

b) ca militari cu termen redus, de la data la care absolvenții de liceu admiși în instituțiile de învățămînt superior s-au prezentat la centrele militare și pînă la data trecerii lor în rezervă;

nyos fizikai tulajdonságok (pl. 45 kg alatti testsúly, 155 cm alatti testmagasság) lehetett kapni.

A katonai szolgálat hároméves volt. Az egyetemista lányok katonai szolgálatáról rendelkező szabályzat szerint a lányok kötelesek voltak részt venni a katonai képzés kurzusain és évváró alkalmain, érdeklődést mutatni a tananyag iránt, valamint alávetni magukat a katonai rendszabályoknak. A képzésről igazolatlanul hiányzókat, az elégtelen eredményeket felmutatókat, illetve a katonai egyenruha viselésében hanyagságot tanúsítókat az írásbeli megróvástól a felsőoktatásból való kizárásig terjedő büntetéssel sújthatták.¹¹

A képzés célja egyrészt politikai, másrészt hadászati jellegű volt. Első évben az oktatási program legfontosabb célkitűzésekként a Román Kommunista Párt honvédelmi koncepciójának megismerését, a katonai doktrína alapelveinek elsajátítását, harcászati alapkészségek és jártasságok megszerzését határozta meg. A második évben a haza védelméért érzett felelősség elmélyítése, a harcászati tradíciók megismerése, a harcászati készségek és jártasságok fejlesztése, illetve a katonacsoport vezetéséhez szükséges készségek és jártasságok kialakítása állnak a képzés középpontjában. A harmadik évi képzés célja a katonai személyzet politikai öntudatának fejlesztése, s – összhangban az előléptetések ütemével – a szakasz vezetéséhez szükséges készségek és jártasságok kialakítása.

A szakaszt (pluton) egy adott fakultáson különböző szakokon, de azonos évfolyamon tanuló egyetemista lányok alkották. Alacsony diákszámú csoportok esetében több fakultáson tanulók együtt vettek részt a kiképzésen (pl. a bölcsészkaron tanulók együtt a történelem–filozófia szakosokkal). A katonai képzést a hét egy meghatározott napján végzett 8 órás program jelentette. A katonai egyenruhában, hivatásos tisztek, majd nagyon rövid időn belül erre a célra kiképzett tisztnök (főhadnagyok, a későbbiekben századosok) vezényletével zajló tevékenység ismétlődő elemei a reggeli szemle, a katonai kommunikáció kötelező elemeinek, illetve a különféle szabályozott mozgásformáknak, alakzatoknak a vezényszóra való gyakorlása volt. Ezt elméleti órák, ritkábban egész napos katonai kiképzőtéri tevékenység követte.

A kisebb csoportokban tartott elméleti órákon a katonaságra, annak megszervezésére vonatkozó törvények, rendszabályok, a Román Kommu-

¹¹ *Regulamentul de pregătire militară a studențelor*. Articolul 22–24, 37.

nista Párt ezirányú dokumentumai, az abban foglalt irányelvek ismertetése mellett a hangsúly a hadászati ismeretek oktatására esett. A kiképzés során a külféle taktikai eljárások, tereptani és rádiós alapismeretek oktatása mellett a fegyverhasználat kérdése került előtérbe (a fegyverek műszaki jellemzői, ballisztikai ismeretek, a fegyver gyors szét- és összeszerelése, karbantartása, kezelése). A heti rendszerességgel ismétlődő szóbeli kikérdezés mellett az elméleti ismeretekből teszt jellegű felméréseken is számot kellett adni.

A napi szolgálat nem járt együtt a megszokott élettérből, családi, baráti közösségből való drasztikus kiszakítással, maga a program is többnyire az egyetem tantermeiben, annak udvarán zajlott.

Első és harmadév végén a tanévet intenzív képzés (*convocare*, azaz *behívó*) zárta. Erre már végig a kiképzőtéren került sor, ennek keretében került sor a különféle erőnléti próbákra, lögyakorlatokra. Az előzőekben hosszasan szimulált feladatokat katonai alakulatok gyakorlóterén kellett „élesben” megismételni. E lövészeti gyakorlatok keretében a katonalányoknak előbb 100 méterre található álló célpontra kellett fekvő helyzetből célozniuk, majd egy következő alkalommal 100–300 méter között elhelyezett mozgó célpontokat kellett eltalálniuk meghatározott idő alatt, térdelő, álló pozícióból, illetve mozgás közben. A minősítés a találatok számának függvényében történt, az első lögyakorlatnál például a 3 találat nagyon jó, a két találat jó, az 1 találat elégséges minősítést ért, ha egy golyó sem ért célba, elégtelen minősítés járt. A második lögyakorlat keretében gránátot is kellett adott távolságra járás közben eldobni.

A hároméves kiképzés résztvevői részminősítéseik szerint, buzgóságuk mértékéhez szabott időrendben, de egységesen elnyerték a soros katonai fokozatot (az első év végén megtartott eskütétel után pl. a szakaszvezetői rangot), végül az egyetem befejezése után alhadnagyként szereltek le, s kerültek tartalékos állományba. Voltak, akik az egyetem befejezése után katonai karrier mellett döntöttek, s ennek érdekében további képzéseken vettek részt, a többség azonban a képzés tényét, illetve a tartalékos alhadnagyi státust igazoló katonakönyv kiváltása után – a rendelkezésemre álló adatok szerint – csupán kivételes esetekben került újra kapcsolatba a katonai szervekkel, pl. az ország végleges elhagyására irányuló kitelepedési kérelem benyújtása esetén.¹²

¹² A kitelepedőket megfosztották katonai rangjuktól.

Mint más területeken is (pl. a gazdasági élet, az ünneplés rendje), a hadsereg működésében is egyértelműen kettéválk a csúcsvezetés, s az 1970-es évek második felétől egyre inkább a Ceaușescu-klán által megszabott irányvonalhoz kapcsolódó propaganda, illetve a valós gyakorlat. A hadsereg gyenge felszereltsége, az erre fordított összeg mértéke, csekély aránya (az 1975–1985 közti időszakban a nemzeti jövedelem 5,7–6%-át fordították a hadi állomány költségvetésére – vö. Miroiu 2004), a sorkatonák katonai felkészítésében mutatkozó hiányosságok (köztudomású, hogy a kiskatonákat rendszeresen mezőgazdasági munkára vezényelték) olyan elemek, amelyek ellentmondanak a korszerű, felkészült hadseregről közvetíteni kívánt képnek.

Az egyetemista lányok katonáskodásának vizsgálatakor szintén ez a kettősség a szembetűnő. A hadsereg, mint a férfiasság, bátorság és kötelesség-tudat iskolája – gyakori fogalmak mind a hivatalos dikurzus, mind pedig a magánbeszéd szintjén – egyértelműen férfivilág volt. Az erősebb nemhez tartozó tagjai, tisztségviselői már csak a tradícióiban gyökerező nemi szerepmegosztás miatt sem voltak képesek komolyan venni a női katonaságot. Az egyetemista lányok heti néhány órára szorítkozó „szolgálatából” hiányoztak, vagy kevésbé élesen jelentkeztek a valós katonaelet igazi megpróbáltatásai: a családból, megszokott környezetből való teljes kiszakítotttság, a mozgás szabadságának korlátozása; az ehhez kapcsolódó ritualizált viselkedés, állandó felügyelet és egzecirozás, a teherbíró- és tűrőképesség folyamatos tesztelése, az állandó készenléti állapot. Az uniformizálódás, a kapcsolatok formalizált volta sem olyan mértékű és hatásfokú, mint a férfiak sorkatonai szolgálata esetében. Az egyetemista lányok katonáskodása, amely épp azért, hogy nem járt együtt a megszokott környezetből való hosszú időre szóló, gyökeres kiszakítással, s egy idegen környezetbe való bezárással (rövid, belátható időn belül véget ért, s az egyenruha levetésével egy hétre meg lehetett feledkezni a katonaságról is), azt sugallta, hogy az egész nem komoly, s inkább egyfajta értelmetlen és költséges luxusnak számított a hivatásos férfikatonák, s nevetséges játéknak általában a férfiak szemében. Nem véletlen, hogy a női katonák megjelenésekor viccek születtek, amelyek épp a nemiségre játszottak rá.

Fetelor o să le dea puști? Dar nouă de ce nu ni se dă niște puștoaițe? [Magyarul tökéletesen vissza nem adható, a többjelentésű szavak változatain alapuló szójáték: A lányoknak puskákat/fiúkat adnak? Hát nekünk miért nem adnak lányokat?] (L., sz. 1956) Vagy egy másik: *Chiar vei fi sublocotenent/sub locotenent?* [Tényleg alhadnagy leszel?/Tényleg a hadnagy alatt leszel?] (G., sz. 1960)

A haza hősiességének védelmére készülő katonanő szimbóluma is kizárólag a korabeli női folyóiratokban jelenik meg. A 4. hadtest hetilapja, a *Scutul Patriei* 11 évfolyamát¹³ átvizsgálva egyetlen egyszólatos említést, illetve egy a lap számban megjelent fényképeknél jóval kisebb méretű, rosszabb minőségű fotót találtam az egyetemista katonalányokról.¹⁴ E néhány soros rövid híradás megjelenési dátuma is árulkodó: az 1981. március 6-i számban jelent meg, a hadseregnél dolgozó civil női munkaerőt a Nemzetközi Nőnap, március 8. alkalmával köszöntő rövid írás mellett. A fenti állítást támasztják alá az egyetemista lányok visszaemlékezései is a tisztek látogatásairól, illetve a tisztnök és a katonalányok iránti magatartásukról.

...mikor megjelent egy férfi feljebbvaló, akkor nagyon összekapták magukat, ahogy kell [ti. a tisztnök]. A férfi feljebbvaló, különben, mikor megjelent, mindég az jutott eszembe róla, hogy megjelent a kakas a tyúkudvarban, és elégedetten szemügyre veszi az állományt, néhány leereszkedő jótétemény után távozik nagy peckesen. (M., sz. 1964)

A férfiak szerintem lenézték a mi katonáskodásunkat. Mindenki azt hangoztatta, hogy az övök, az milyen nehéz és hosszú volt. Többször is kinevettek, ha próbáltam erről mesélni. Például a lövészetéről meséltem, hogy f. b.-t [foarte bine – nagyon jó] lőttem, de leintettek, hogy az is mind megjátszás volt a jó eredmény érdekében, mert a tisztek ennek arányában kapták a jutalmat, pénzt. (I., sz. 1965)

Nu ne luau în serios, le stăteam ca o ghimpe în coaste. [Nem vettek komolyan, tüske voltunk a szemükben.] (L., sz. 1956)

Fetele erau marginalizate, astupate cu umbrela, să nu se vadă... Râdeau de noi. Era mândria aia de cocos... Femeile astea care erau căpitănese, și se ocupau numai de pregătirea fetelor, după revoluție au ajuns la bibliotecile din garnizoane, mai predau câte o limbă, mai educau soldațiiăștia [...] deci tot muncă de astea ... [A lányokat marginalizálták, elrejtették, hogy ne látszszanak... Nevettek rajtunk. Megvolt az a kakasbüszkeség... Ezek a kapitánynők, akik csak a lányok kiképzésével foglalkoztak, a forradalom után a helyőrségi könyvtárakba kerültek, vagy nyelvet tanítottak, a katonák nevelésében vettek részt, tehát szintén ilyen munkát végeztek.] (D., sz. 1970)

¹³ *Scutul Patriei*, 1970–1981 közötti évfolyamok

¹⁴ „La instrucție studentele-ostaș. Concomitent cu munca pentru a învăța și a deveni specialiști utili societății noastre, studentele se pregătesc cu răvnă pentru a deveni apărători ai patriei socialiste.” [Kiképzésen az egyetemista katonalányok. A társadalmunk hasznos tagjaivá válás érdekében végzett munkával, a tanulóval egyidejűleg az egyetemista lányok a szocialista haza védelmére is buzgón készülnek.] *Scutul Patriei*. 1981. márc. 6. 2.

Milyen kép maradt fenn a kiképző tisztekről? Az egyetemista lányok katonai szolgálatáról rendelkező törvény gyakorlatba ültetése utáni rövid, átmeneti időszakot kivéve, amikor férfiak látták el ezt a feladatot, nagyon gyorsan megjelentek a tisztnök is. Az elsődlegesen – elkötelezettségből, anyagi megfontolásból vagy jobb híján, tehát egyfajta kényszerből – katonai karriert választók mellett nagy számban voltak olyan egyetemet végzett személyek is, akik a távoli munkahely, anyagi bizonytalanság vállalása helyett a rendszer kínálta előnyök elfogadása mellett döntöttek. Különösen az idegen nyelv, történelem–filozófia szakon végzetek köréből verbuváltak tisztjelölteket, de más szakokon végzetek közül is voltak, akik átigazoltak a katonaság kötelékébe. Melyek voltak a karrierváltás előnyei? Nagy, egyetemi városokban való elhelyezkedés, köztudottan magas javadalmazás, a mindennapi megélhetést könnyítő kiváltságok. Az 1980-as években az egyetemista lányok között különféle becslések keringtek az ápolts, elegáns tiszt nő imázsépítését célzó, szépségápolásra fordítandó havi apanázs nagyságáról is. A katonai karrier előtt egyetemet végzett tisztnök a visszaemlékezésekben pozitívabb figuraként jelennek meg, mint az elsődlegesen katonai pályát választó csak középfokú végzettségű társaik.

Ha az emberi élet fordulópontja „akkor válik teljessé, amikor az adott személy újfajta szerepeket vállal, új kapcsolatba kerül másfajta emberekkel és új éntudatot alakít ki” (Mandelbaum 1982: 36–37), akkor az egyetemre való bekerülés, sőt a felnőtt nő, az egyetemista szerep, s az ehhez kötelezően társuló katonalány-szerep fordulópontnak¹⁵ számított. Olyan fordulópontnak, amelynek kapcsán nemcsak az egyén alkalmazkodási, adaptációs válaszai, de maga a későbbi visszaemlékezés szándéka és jellege is egyénenként különbözik. Mivel sem a kutatás jelenlegi állása, sem pedig ennek a rövid tanulmány-nak a keretei nem teszik lehetővé a katonáskodásra, mint sorsfordulatra adott válaszokat meghatározó kulturális, társadalmi vagy pszichoszociális tényezők összefüggéseinek részletes elemzését, a következőkben mindössze a visszaemlékezésekben megjelenő főbb motívumokat veszem számba.

Egyetlen adatközlő emlékezett a katonaságra mint értelmes, életében fontos, pozitív szerepet játszó tevékenységsorozatra. Helyzete azonban specifi-

¹⁵ David G. Mandelbaum életpálya-elemzés módszere három fő elvre: 1. az élettörténetben rejlő dimenziók, 2. a bekövetkező fordulópontok, illetve 3. az egyén ezekre adott adaptációs eszközeinek vizsgálatára épül. Az egyén hasonló alaphól származó tapasztalatai által meghatározott dimenziókat biológiai, kulturális, társadalmi és pszichoszociális tényezők alkotják. A fordulópontok az egyén életében adódó fontosabb változások, tapasztalatok következményei, az adaptáció pedig az egyén viselkedésmoделljének változása az új feltételekkel való megbirkózás érdekében (lásd Mandelbaum 1982).

kus, hiszen eredetileg katonai pályára készült – választását pszichoszociális beállítódásával, fiús természetével, a rend, fegyelem, kiszámíthatóság iránti rokonszenvével magyarázta –, s az egyetemi tanulmányok, az egyetem mellett teljesített katonai képzés a fizikai adottságai miatt meghíúsult katonai pálya kompenzálását szolgálta, abban a reményben, hogy az egyetem elvégzése után sikerül „kiegészítő” tisztiképzést is elvégeznie. Egy másik visszaemlékezésben pedig az egyébként nagyra becsült kollégáról, barátnőről hangzik el, hogy annak a saját katonáskodásuk kapcsán megfogalmazott nézete, miszerint a katonaság *a rendezettség esztétikája, ami őt lenyűgözi* – számos vitát generált.

A többség emlékeiben azonban a katonáskodás értelmetlen, felesleges időtöltésként, időpocsékolásként, az egyetemi szakképzést háttérbe szorító, annak rovására végzett tevékenységként maradt meg.

„Am făcut în facultate mai multă doctrină militară decât orice altă materie filologică” [Az egyetem alatt több katonai elméletet tanultunk, mint bármilyen más bölcsészeti tárgyat.] (Cordoş 2008: 137)

Borzasztóan idegesített, hogy a vizsgák után nyáron is ott tartottak még három hétig, pedig már alig vártuk, hogy hazamehessünk. Minden nap gyakorlatozás volt, rémesen unalmas, értelmetlen, vánszorgott az idő. Semmi értelmes dolgot nem engedtek, beszélgetni, olvasni nem lehetett. A kantinszolgálatra is emlékszem: a konyhára, a hatalmas lábosokra, faze-kakra, amelyeket kézzel mosogattunk. A hagymahegyekre, amit egyszer egy egész nap pucoltunk a pincében. (R., sz. 1963)

... puteam face un curs util, sau să stăm acasă, oricum nu mi-a folosit la nimic. [...tarthattunk volna egy hasznos kurzust, vagy maradhattunk volna otthon, úgysem vettem semmi hasznát.] (A., 1962)

...egy agyament dolog volt az egész, egyetemista lányokat ezzel kínozni. Szerintem a tanult dolgok messze nincsenek arányban az elpocsékolott idővel, ha tanultunk egyáltalán valamit. (M., sz. 1964)

A másik jellemző motívum a tevékenység formális, kirakat jellegűként való értékelése. Az elméleti anyag lediktálása, az iskolásmódra való viselkedés, hangos memorizálás hosszú szünetekkel megszakított ideje, illetve a program végéig agyonütendő intervallum pletykálgatással, kártyázással, ételreceptek és kötésminták cseréjével, sminkeléssel való kitöltése, amelybe többnyire a tisztnök is részt vettek – *Szerintem unták az egészséget, szívesen beszélgettek a lányokkal, olyankor igazi nők voltak az egyenruha alatt.* (I., sz. 1965) –, egyértelműen hiteltelenné tették az előzőekben a katonaszerep kapcsán megfogalmazott ideológiai üzenetet.

Abszurdnak éreztem. Amolyan orweli képtelenségnek, harcolni a békéért. Álpatriotizmus. (M., sz. 1959)

Ugyanakkor a katonai képzésre szánt idő nem volt felhasználható értelmetlen, a szakmai felkészülést elősegítő tevékenységek céljára. A jegyzetfüzetek alá tanulni- vagy olvasnivalót becsempésző megalázó számonkérésre, s komoly retorziókra számíthatott. A terepgyakorlatok jellegét és eredményességét jól szemlélteti a következő szövegrészlet: *Olyan amatőr színtársulat módjára rohangáltunk fel-alá a gyakorlótéren, sohasem tudtam, hogy éppen a honvédő hazafiak vagyunk vagy önmagunk ellenségei. (M., 1959)*

Az egész hazugságra épülő társadalmi játék – miszerint a képzésen részt vevők képesek lesznek katonai feladatok ellátására – a férfiak sorkatonai szolgálatának néhány elemét veszi kölcsön, hogy az egész dramaturgiája igaznak tűnjön. Ilyen elemek az egyenruhához kapcsolódó elvárások (érzékeny pontnak számított a pucolatlan bakancs, a hiányzó gombok, be nem zárt kapsok, a haj, illetve a katonasapka viselés módja, az utóbbinak jobb oldali hajtókájába tűzött tű és cérna, a felsőrész bal zsebébe elhelyezett személyi igazolvány, a jobb zsebben tárolandó 6 darab hajcsat), a hierarchikus rendnek való vak engedelmesség – *Ordinul se execută, nu se discută* [A parancsot teljesítjük, nem vitatjuk.] –, az ezzel együtt járó erőfítogatás.

Ehhez kapcsolódik a katonáskodás mint trauma motívuma. Ennek egyik variánsa a nemi szerephez fűződik: az alany a nő szereppel összeegyeztethetetlennek tartja a katonáskodást.

Erről mindig úgy beszélünk, mint valami nagy traumáról, ami kikerülhetetlen. [...] Távol állt tőlünk ez a katonás mentalitás, abban az időben a fiúkat elvitték katonának, s az olyan természetes volt, hogy ők katonák lesznek, de hogy minket miért kell befogni...

Maga a fogalom, hogy katonaság, idegesített. Hogy ez egy férfiszerep, mert mi annak idején másfajta véleményt erről nem hallottunk. Nem volt olyan nyitott a világ, hogy mi láttuk volna, hogy vannak női... (G., sz. 1960)

A megkérdezettek közül ketten is próbálták a nemi szerepükhöz szorosan kapcsolódó indoklással – terhesség, anyaság – felmentésüket kérni a katonai szolgálat alól, de egyikük sem járt sikerrel. M. néhány alkalommal a katonai kiképzésre is magával vitte egyéves kislányát – *hogy tudatosítsam kiképzőimben, hogy anya vagyok, és máshol lenne a helyem* –, de legfeljebb annyit sikerült elérnie, hogy arról a napról hazaengedték.

R.-re terhessége elején ugyanazok a szabályok, ugyanaz a napirend – alkalmanként terepgyakorlat – vonatkozott, mint társaira, mindössze a terhesség utolsó hónapjaiban osztották be „irodai szolgálatra”. Nem véletlen

hát, hogy R. tudatában a katonai szolgálat kérdése a kiszolgáltatottsággal, megalázottsággal, a meg nem született gyermeke miatt érzett aggodalommal kapcsolódik egybe.

...október vége fele (11 hetes terhes voltam, addigra már megvolt a hivatalos igazolásom a kolozsvári katonakórháztól) kivittek valami terepgyakorlatra a fagyos cukorrépaföldekre, és ugyanaz a tisztnök a többiekkel együtt kúsztatott a hideg földön. Mondtam neki, hogy terhes vagyok, beadtam már nekik a papírt, és félttem a kisbabámat. Mire epésen megjegyezte, hogy na persze... Abban az időben az illegális magzatelhajtásokba haltak bele a nők és nem tudta elképzelni, hogy van olyan, aki akarja a gyerekét, és komolyan veszi a terhességét. (R., sz. 1963)

A katonai egyenruha, illetve bizonyos elemeinek viselése a terhesség végéig kötelező volt.

A terhességem alatt is hordanom kellett az egyenruhát. Amikor a nadrágba már nem fértem bele, megengedték, hogy a saját nadrágomban járjak, de csak fekete lehetett, és a zubbonyt akkor is hordani kellett. Adtak egy nagyobb méretet, aminek persze sokkal hosszabb volt az ujjá, és egy idő után már ebből is kidomborodott a hasam. Sosem felejttem el azokat a pillantásokat, ahogyan az emberek néztek rám az utcán, amikor ebben a szerelésben mentem a katonanapra. (R., sz. 1963)

A beszámolómban gyakran jelenik meg a katonai besorozás kapcsán végzett első nőgyógyászati vizsgálat a körülményektől¹⁶ függetlenül is megrázó élményének leírása. A többség – 18-19 éves fiatal lányok – mindössze a helyszínen, a vizsgálat előtt értesült arról, hogy mi vár rá.

Nekem az első nap, mikor ott mértek, az maradt meg, hogy elküldtek nőgyógyászhoz, s én életemben akkor voltam először nőgyógyásznál. Megvizsgáltak, s egy öreg ember volt, nagyon kedves volt, de maga a trauma, hogy ott féltünk az ajtó előtt, hát ki járt akkor még nőgyógyászhoz... (G., sz. 1960)

A magánszféra teljes semmibevétele, a megalázottság, a vizsgálatnál járó kiszolgáltatottság, fájdalom érzése mellett egy esetleges fertőzés miatti félelem a meghatározó R. terhességének katonai kórházban való konfirmálási vizsgálatához kapcsolódó emlékeiben.

Nem fogadták el az otthoni (brassói) nőgyógyász igazolását a terhességről (a kilencedik héten kelt) és nőgyógyászati vizsgálatra köteleztek a

¹⁶ Doina Ruști írása egész életére kiható, megalázó procedúraként emlékezik az első, katonai besorozáshoz kapcsolódó vizsgálatra, bár – mint hangsúlyozza – a vizsgálatra nem katonai kórházban, hanem az egyetemi klinikán került sor (vö. Ruști 2008).

kolozsvári katonakórházban. Emlékszem a több órás álldogálásra a piszkos, gyéren megvilágított folyosón. Nemi betegekkel együtt várakoztunk. Nem merem leülni a padra. Négyen voltunk terhesek, egyetemista lányok, még egyikünkön sem volt látható, de egyszerre hívtak be a rendelőbe. Levetkőztünk, és félmeztelenül néztük végig az előttünk levő lány vizsgálatát. Húsz éves voltam, szemérmes, próbáltam a szoba sarkára összpontosítani. Névsor szerint szólítottak fel a vizsgálóasztalra. Én voltam az utolsó, és az egyetlen magyar. Amikor a második lányra került sor, az elkezdett kiabálni, hogy ne nyúljon hozzá a doktor, előbb mosson kezet. Először nem értettem, hogy mi történt, aztán hamar kiderült, hogy az előző lány vizsgálata után az orvos (inkább felcser) ugyanazzal a kézzel nyúlt volna a másik lányba. Az állatorvosin tanult, határozott, nagyszájú, bátor lány volt, és elkezdte kioktatni a felcsert a fertőzési veszélyekről. Leugrott a vizsgálóasztalról, persze mi is mind azonnal melléálltunk, egyre hangosabban zengett a rendelő. Abszurd és nevetséges helyzet volt, ahogy bugyi nélkül kiabálunk a felcserrel, és láss csodát! Eltűnt, és pár perc múlva néhány gumikesztyűvel tért vissza. Végül így vizsgált meg bennünket. Utána beültünk a lányokkal egy cukrászdába, és kínunkban azon röhögünk, hogy vajon előttünk hányszor használta az egyszer használatos kesztyűket. (R., sz. 1963)

A fenti, groteszk elemektől sem mentes, ugyanakkor megrázó történetek mellett szinte frivólnak tűnik a visszaemlékezésekben talán leggyakrabban előforduló motívum, amely az uniformis, illetve a minden egyéniségtől megfosztott öltözködésforma nőietlen voltát emeli ki.

Szégyelltem magam. Néhányan a sapkákat kissé lezserebbül, oldalasabban próbáltuk fejünkre illeszteni, vagy az ing nyakát kissé legomboltuk, hogy enyhítsünk az egyenruha merev stílusán. Természetesen már az első pillanatban kiderült, hogy szó sem lehet róla. (M., 1959)

Az egyenruha rémes volt, leszámítva, hogy a vastag övtől úgy tűnt mintha lenne egy kis derekam. Utáltam az utcán például attól félni állandóan, hogy valaki tisztel találkozom és mondjuk nincs bekapcsolva a kabátom nyakán a kapocs, vagy a három hajcsatt helyett csak kettő van a hajamban... (M., sz. 1964)

A nem megfelelő méretű, durva, nehéz – csak egy másik személy segítségével felölthető kabát –, ormótlan, rossz szagú ruhadarabok, félretaposott cipők, tehát az egyenruha minden esetlensége, kényelmetlensége, merevsége ellenére ugyanakkor furcsamód pozitív, az egyén önbecsülését valamiképpen helyreállító üzenetet közvetített a kívülállók felé: az egyetemista státus azonosítható jele volt.

Az, hogy nagyon kényelmetlen a ruházat, különösen télen a „manta”, de ugyanakkor az is, hogy ez elárulja, hogy egyetemista vagyok. Ez jó érzés volt. (I., sz. 1965)

Amint azt egyik előző interjúrészletben már olvashattuk, az egyenruha-viseléssel a feljebbvalóknak való köszönés, szalutálás kötelezettsége is együtt járt. Vadidegen embereknek, férfiaknak köszönni, sőt, egy meglehetősen idegen köszöntési formával élni, ez sokakban szintén állandó feszültséget keltett. A szalutáláshoz, köszöntéshez kapcsolódó történetek többnyire az elmúlasztott köszöntés miatti megaláztatást hangsúlyozzák – *Mai trebuia să salutăm tot ce era în verde pe stradă, chiar îmi amintesc ce circ a făcut un tablagiu o dată, că nu l-am salutat.* [Kellt az utcán mindenkinek köszönnünk, aki zöldben volt, emlékszem, milyen cirkuszt csapott egy táblás,¹⁷ amiért nem köszöntem neki.] (A., sz. 1964) –, illetve különféle humoros történeteket elevenítenek fel a csapatban elkövetett huncutságokról vagy olyan helyzetekről, amelyekből a katonalányok kerültek ki erkölcsi győztesként.

Ne distram pe stradă dacă întâlneam un ofițer, regula era să salute cel mai mic în grad, adică noi, cum eram un „cârd”, bieții ofițeri roșeau până-n vârfuri urechilor... [Szórakoztunk az utcán, ha egy tiszttel találkozunk, a szabály szerint az alacsonyabb rangban levőnek kellett előbb köszönnie, de mivel mi egy egész „csapat” voltunk, szegény tisztak a fülük hegyéig elpirosodtak.] (G., sz. 1962)

Volt egy pozitív élményem is: a trolin utaztam, és átadták a helyet, mert már eléggé domborodott a hasam a zubbonyból. Valamivel később egy magas rangú, idősebb tiszt szállt fel. Felálltam, hogy szalutáljak. A bácsi teljesen zavarba jött, látszott rajta, hogy mennyire kellemetlen neki ez a helyzet, és szalutálás helyett hangosan köszönt: „Sărut mâna domnișoarei” [Kézét csókolom, kisasszony]. (R., sz. 1963)

A kötelező katonai szolgálat nemcsak nőként okozott traumát, de volt, akinek gondolkodó, érző emberként is megrázkódtatást jelentett. Egy lelkes lányáról például köztudott volt, hogy lelkiismereti okokra hivatkozva kérte a felmentését, kérését természetesen elutasították.

Köztünk voltak olyanok, akik betegek voltak annak, hogy mi minden csütörtökön... most jól emlékszem, csütörtökön mentünk? G. ... neki az egész napja el volt rontva, s az előtte levő napja..., az utána lévő nap is úgy emlékszem, hogy még úgy hordozta... (G., 1960) sz.

¹⁷ Az altiszteket nevezték így.

Sanda Cordoş fogalmazza meg, hogy az egyenruha alatt nem annyira lányteste, hanem fiatal esze szenvedett:¹⁸ mit is keres ott, hiszen ez nem az ő helye, nem az ő világa. Közhely, de igaz, hogy a fiatal, s különösen az egyetemista lényegi tulajdonsága, hogy mindent megkérdőjelez. Annak felismerése, hogy az egyén akaratlanul is a rendszer cinkosává válik a feladatok visszautasíthatatlansága, egyfajta tehetetlenség vagy akár gyávaság okán, olyan újabb trauma, amely azonban már nem csupán a katonalányokat sújtotta.

Bele akarnak kényszeríteni egy játékba, amelyet hülyeségnek tartok, és elvárják, hogy komolyan vegyem. A pártállam fokozatosan államosítja a tudatot is, belém akar költözni. Degenerál, kényszerít, fenyeget. Világossá vált, fokozatosan kirajzolódott előttem a kommunista nőideál. A nő a szocialista munka hőse, aki személytelen, átszemélytelen mosolyával készséggel állja a végeérhetetlen sorokat, gyerekeit lelkes sólymoknak neveli, majd öntudatos pioniroknak és ifjúmunkásoknak, és a haza hívó szavára ledobja magáról csipkés selyemruháit, a polgári csökevények e szegyenletes maradékát, magára cibálva a durva katonai egyenruhát és díszlépésben masírozva büszkén énekel a „Suntem armata țăriii...” kezdetű katonaindulót.

Innen kezdve minden önmeghasonlás. A szabad akarat szegyenyt vallott, alulmaradt. Csak titokban lehetek önmagam. Ha egyáltalán az ember még valaha magára talál. Egy olyan játszma kezdődik, amelyben rád uszítják a saját lelkiismereted. (M., 1959)

Ahogy a meghatározónak számító emlékek, az eseményekre adott adaptációs megoldások is sokfélék: az odaadó, szervilis magatartástól a feladat meggyőződéssel való vállalásán át a látványos elutasításig, a belső világba való meneküléstől a svejki együgyűséget színlelő szarkazmusig.

A kutatás jelenlegi fázisában összegzésképpen a vizsgált területtel kapcsolatos kettős diskurzust szeretném kiemelni. Egyfelől a fentről érkező kommunista propagandát a haza védelmének magasztos feladatáról, a felkészülés minőségének fontosságáról, másfelől a tényleges gyakorlat sajátosságait, amelyek szerint ennek a társadalmi csoportnak a katonáskodása egyfajta játék, színház, amelyet végig kell játszani a rendszer működésének érdekében, színháték, amelyhez való viszony határozza meg az egyén személyes attitűdjeit is.

¹⁸ „...cred că sub manta și bonetă suferea mai mult nu trupul meu de fată, ci mintea mea de om tânăr” (Cordoş 2008: 137).

Szakirodalom

CORDOȘ, Sanda

2008 Din umbra viitorului luminos. In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 129–138.

MANDELBAUM, David G.

1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Tanulmánygyűjtemény*. (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 29–46.

MIROIU, Andrei

2004 Locul României în Tratatul de la Varșovia (II).

<http://www.revista22.ro/locul-romaniei-in-tratatul-de-la-varsovia-ii-1065.html>

OCNEANU-THIÉRY, Ioana

2008 Eu, una n-am suferit! In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 177–188.

POPESCU, Simona

2008 HoRor! Cool! In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 191–216.

RUȘTI, Doina

2008 Ginecologii mei. In: GHEO, Radu Pavel – LUNGU, Dan (coord.): *Tovarășe de drum. Experiența feminină în comunism*. Polirom, Iași, 249–257.